

IZVEŠTAJ

SA FOKUS-GRUPNIH I INDIVIDUALNIH INTERVJUA

Dr Dragica Pavlović Babić i Dobrinka Kuzmanović

Beograd, novembar 2011.

Izveštaj je izrađen u sklopu projekta "Ka socijalnoj koheziji – uticaj na politike socijalnog uključivanja za višestruko marginalizovane grupe žena i žrtve nasilja" koji finansira Evropska unija.

Sadržaj ove publikacije je isključiva odgovornost Autonomnog ženskog centra i ni na koji način ne odražava stavove Evropske unije

SADRŽAJ

UVOD	3
METODOLOGIJA.....	4
OPIS UZORKA	4
NALAZI I DISKUSIJA	8
ZAKLJUČAK	22
PREPORUKE	24
PRILOZI	26
Prilog 1: Vodič za fokus-grupni intervju	26
Prilog 2: Vodič za individualni intervju.....	31

UVOD

Projekat „Ka socijalnoj koheziji – uticaj na politike socijalnog uključivanja za višestruko marginalizovane grupe žena žrtava nasilja“ realizuje *Autonomni ženski centar* iz Beograda, u saradnji s partnerskim organizacijama *Centar za žene žrtve rata* iz Zagreba i *Udružene žene* iz Banja Luke, tokom 2011. i 2012. godine.

Dugoročni cilj ovog projekta jeste veće učešće i uticaj žena u zemljama Zapadnog Balkana na procese stvaranja politika iz oblasti socijalnog uključivanja i njihovo aktivnije učešće u procesima priključivanja Evropskoj uniji. Ostvarenje ovog cilja iziskuje brojne i složene aktivnosti, među kojima je i analiza situacije osetljivih grupa žena žrtava rodno utemeljenog nasilja.

Da bi se dobio uvid u probleme s kojima se susreću žene žrtve porodičnog/partnerskog nasilja i utvrdila veza između izloženosti nasilju i rizika od siromaštva i socijalne isključenosti, u periodu **od jula do novembra 2011. godine** na teritoriji Srbije sprovedeno je **kvalitativno istraživanje** u kome su ciljna grupa bile **žene iz višestruko marginalizovanih društvenih grupa**.

Primenjeni intervjui, kao i ovaj izveštaj, strukturirani su tako da pokriju četiri teme za koje je, na osnovu višegodišnjeg iskustva u radu sa ženama žrtvama nasilja, procenjeno da su od posebnog značaja za razumevanje prirode problema i potreba ove specifične grupe žena, i to:

1. briga o deci
2. stanovanje
3. zapošljavanje
4. dostupna pravda

U ovom narativnom izveštaju saopšteni su **objedinjeni rezultati** dobijeni primenom **14 fokus-grupnih i 5 individualnih intervjua**. Pripremu i vođenje intervjua obavile su žene angažovane u lokalnim ženskim nevladinim organizacijama, koje su prethodno pohađale obuku za primenu korišćenih metoda.

METODOLOGIJA

U skladu sa ciljevima istraživanja i prirodom istraživane pojave, primenjene su kvalitativne metode za prikupljanje podataka: fokus-grupni i individualni intervju. Ove metode omogućile su prikupljanje relevantnih i iscrpnih informacija o realnom životu učesnica intervjuja, ali i sticanje uvida u njihove subjektivne procene, mišljenja, osećanja i stavove.

Sve moderatorke su tokom vođenja intervjuja koristile isti *vodič za fokus grupe* (Prilog 1), odnosno *protokol za intervju* (Prilog 2), koji je tokom same fokus-grupne diskusije modifikovan u manjoj ili većoj meri.

Razgovori su, nakon dobijanja informisane saglasnosti od strane učesnica, u celosti snimani (reč je o audio-snimcima), a prisutne ko-moderatorke posmatrale su i beležile neverbalne reakcije i ponašanja učesnica tokom fokus-grupnih intervjuja. Ovaj izveštaj predstavlja rezultat analize transkribovanih audio zapisa i komentara moderatorki.

Što se tiče broja učesnica u grupnom intervjuu, on je bio zadovoljavajući (između 3 i 6 žena po grupi). Intervjui su u proseku trajali oko 90 minuta.

OPIS UZORKA

Uzorak su činile pripadnice ženskog pola (ukupno 81) koje se razlikuju po socio-demografskim karakteristikama (mesto življenja, godine starosti, obrazovni nivo, zanimanje, nacionalna pripadnost itd.), ali im je zajedničko to što su gotovo sve žrtve različitih vidova nasilnog ponašanja od strane njihovih aktuelnih ili bivših, bračnih ili vanbračnih partnera.

Istraživanje je sprovedeno u tri regiona, odnosno devet gradova u Srbiji (detaljniji opis nalazi se u tabeli 1). Većina žena živi u gradskim sredinama, nekoliko njih je živelo i još uvek živi na selu ili u prigradskim naseljima.

Tabela 1. Struktura uzorka po regionu i mestu življenja¹

REGION	GRAD	METODA	BROJ UČESNICA
Vojvodina	Novi Sad	fokus-grupa	3
	Novi Sad	intervju	1
	Novi Bečej	fokus-grupa I	5
	Novi Bečej	fokus-grupa II	5
	Sombor	fokus-grupa	5
	Sombor	intervju	1
Zapadna Srbija	Novi Pazar	fokus-grupa I	6
	Novi Pazar	fokus-grupa II	6
	Novi Pazar	fokus-grupa III	6
	Užice	fokus-grupa	6
	Užice	intervju	1
	Tutin	fokus-grupa	6
	Tutin	intervju	1
Južna Srbija	Vranje	fokus-grupa I	6
	Vranje	fokus-grupa II	6
	Vranje	intervju	1
	Leskovac	fokus-grupa I	6
	Leskovac	fokus-grupa II	6
	Vlasotince	fokus-grupa	3

U ovom istraživanju učestvovale su žene različite starosne dobi (najmlađa ispitanica ima 21 godinu, a najstarija 65 godina).

Skoro sve žene su majke, samo nekolicina ih je bez dece. Broj i uzrast dece dosta varira. Uz dosta opreza, može se reći da starije žene i žene iz seoskih sredina obično imaju više dece, najviše osmoro. Kad je reč o uzrastu dece, zastupljeni su predškolski, školski, ali i stariji uzrasti (neka deca su punoletna, završila su fakultete, zasnovala svoje porodice, zaposlila se).

Ono što je zajedničko za većinu žena učesnica u ovom istraživanju jeste da su trenutno bez stalnog posla i, posledično, bez stabilnih finansija (neke su bile zaposlene, pa

¹ Ženski centar - Užice, DamaD – Novi Pazar, Impuls – Tutin, SOS – Vranje, SOS – Vlasotince, Žene za mir Leskovac, Iz kruga – Novi Sad, Udruženje Roma – Novi Bečej, Ženska alternative - Sombor

su iz različitih razloga ostale bez posla, neke su penzionisane, ali, ima i onih koje nikada nisu bile u radnom odnosu). Tipično je, takođe, da su gotove sve u stalnoj potrazi za bilo kakvim poslom, najčešće je reč o sezonskim poslovima.

Dužina trajanja nasilne veze dosta varira (od nekoliko meseci do 37 godina), ali upečatljivo je da su skoro sve učesnice ušle u bračnu ili vanbračnu zajednicu relativno mlade (već sa 20 godina, a neke i ranije).

Neke žene, one su doduše malobrojne, ne ostaju dugo u nasilnoj vezi i napuštaju je posle manje od godinu dana zajedničkog života s nasilnikom. Iako nije moguće generalizovati podatke na osnovu ovako malog uzorka, ipak zglada da su kritične 5. i 15. godina braka. To je u nekoj meri povezano sa uzrastom dece, jer i procena zrelosti i razvojnih potreba dece utiče na donošenje odluke o izlasku iz nasilne veze. Ima i žena, istina manje, koje su u vezi s nasilnikom provele 3 ili 4 decenije, pa i onih koje nikada zaista nisu izašle iz takve veze.

Što se tiče nacionalne pripadnosti, u većini su žene srpske nacionalnosti, ali ima i Romkinja, Muslimanki, Mađarica, Rumunki. Iako za potrebe istraživanja nisu sistematski prikupljeni podaci o nacionalnoj pripadnosti ispitanica, u jednom broju slučajeva pokazalo se da je nacionalna pripadnost dodatni osnov za diskriminaciju i da to može da pojača i/ili generiše različite oblike otvorenog iskazivanja netrpeljivosti u različitim sredinama (radno mesto, institucionalne adrese kojima se žene obraćaju). U svim ovim slučajevima, žene su eksplicitno tvrdile da je nacionalna pripadnost bila osnovna prepreka u ostvarivanju nekih prava.

Treba napomenuti da su učesnice intervjuja u najvećem broju slučajeva korisnice usluga lokalnih ženskih organizacija (koje su realizovale ovo istraživanje) i da su im iskustva veoma pozitivna, što su naglašavale i više puta tokom intervjuja.

Bez obzira na činjenicu da je tema veoma osetljiva i emocionalno teška, a posebno teška za verbalnu artikulaciju, učesnice intervjuja ispoljile su visok stepen saradljivosti i spremnosti za učešće i iznošenje ličnih sadržaja. Nije im bilo lako da govore o proživljenim iskustvima, atmosfera je ponekad, obično na početku razgovora, bila zategnuta, jer su pojedine učesnice ispoljavale dozu nelagodnosti usled saznanja da je sadržaj razgovora

sniman. Međutim, stiče se utisak da su tokom samog razgovora skoro sve žene slobodno i otvoreno govorile o svojim problemima. Ponekad je učesnicama bilo nelagodno da iznesu sve detalje pred grupom, ali su bile spremne da ih podele s moderatorkom nakon završetka razgovora.

Po oceni moderatorki, tema razgovora postajala je na trenutke vrlo potresna za učesnice, evocirale su svoja bolna iskustva i ispoljile različita i vrlo kompleksna osećanja: ogorčenost, rezigniranost, prezir, bes, ljutnju na sebe i druge, nevericu, zabrinutost, uznemirenost, tugu. Neke su plakale sve vreme tokom trajanja razgovora, znojile se, grčile, „lomile“ prste, govorile povišenim tonom ili ostajale bez glasa, pravile pauze u govoru, privremeno napuštale prostoriju i sl. Bilo je i žena koje su otvoreno demonstrirale pozitivan stav, uveravajući druge učesnice da je moguće uspostaviti normalan život posle izlaska iz nasilja.

Prikaz istraživačkih nalaza prati tematsku strukturu vodiča po kojima su vođene fokus-grupne diskusije. Međutim, pored osnovnih tema koje su definisane u vodiču i sistematski ispitivane, u razgovorima su isplivale i neke druge, za razumevanje pozicije žene žrtve nasilja, veoma relevantne teme, pa će i ovi nalazi, iako ne sistematski, biti izloženi.

NALAZI I DISKUSIJA

1. Briga o deci

Većina ispitivanih žena su majke. Materinstvo i briga o deci pojavljuje se kao definišući faktor njihovog identiteta, oblikuje sliku koju imaju o sebi i njihovo samopoštovanje, ali u visokoj meri je odgovorno i za istoriju njihove borbe za izlazak iz nasilne veze.

Period kada su deca mala, od najranijih uzrasta do otprilike 10. godine života deteta, (a neretko i posle toga) za ove žene je posebno osetljiv. Fizička i emocionalna briga za decu, vreme koje investiraju u njih, kao i potreba da budu stalno prisutne u njihovim životima, često rezultira nevoljnim produžavanjem nasilne veze. Međutim, u ovom periodu prisutan je i stav da je za razvoj deteta bolje ako raste uz oba roditelja, pa se majke odlučuju za ostanak u nasilnoj vezi uprkos potrebi da iz nje pobegnu. Ova odluka je verovatnija ukoliko dete ne trpi direktno nasilje; u tom slučaju žena najčešće ne deli svoju patnju s detetom, već ga drži, koliko može izvan toga. U ovakvom aranžmanu, emotivna veza detata sa ocem može da ostane očuvana. S druge strane, neretko se dešava da deca posreduju između roditelja, pokušavajući da održe bračnu zajednicu. To, naravno, nikada ne rade deca koja su i sama trpela očevo nasilje. Oni, naprotiv, žive u intenzivnom strahu od oca (a strah uljučuje i strah za majku) i aktivno se trude da izbegavaju kontakte s njim.

Ukoliko neko pomaže i deli brigu s njima oko dece to je najčešće primarna porodica žene, pre svega njeni roditelji, ali i braće i/ili sestre. Nekoliko ispitanica navodi da im je porodica pomagala dosledno i nesebično, na različite načine, od emocionalne podrške do finansijske pomoći i rešavanja pitanja stanovanja. Međutim, dešava se i da primarna porodica ima stroge patrijarhalne nadzore. U tom slučaju, oni ne samo da ne podržavaju ženu u nastojanju da izađe iz nasilne veze, već je naprotiv savetuju da u njoj ostane, pa se tako često navode komentari kao ovaj: *“Ti moraš to i gotovo, ti si mu žena”*. Ređe se dešava, ali se dešava, da muževljeva porodica saučestvuje sa zlostavljanom ženom, pa i

aktivno pomaže njeno osamostaljivanje. U brizi oko dece često se snalaze tako što starija deca, čak i kad su i oni sasvim mali, preuzimaju brigu o mlađima. To ženama olakšava život. Mišljenja o tome da li je ova strategija dobra ili loša su podeljena. Dok jedne misle da je to dobar i prirodan način sazrevanja, druge smatraju da to nije dobar mehanizam jer se detetu delegiraju odgovornosti za koje nije zrelo i na koje ne može da odgovori adekvatno.

„Deca ne treba da čuvaju decu. Kad god neko spomene šta treba da uradi starije dete za mlađe, ja prođem kroz celo svoje detinjstvo. Ja moram sestru da odvedem u školu, ali ja ne mogu da se probudim i onda obe zakasnimo. Posle nisam dobra sestra ni ćerka“.

Sve majke dele stav da je školovanje dece visoko vredna investicija i gotovo jedini siguran izlaz iz začaranog kruga nasilja i siromaštva. Takođe, sve su i veoma požrtvovane u nastojanju da deci obezbede redovno školovanje i uslove za rad.

Kao što su veoma osetljive na pitanje školovanja, tako su i veoma osetljive na probleme tokom školovanja. Karakteristično je da nijedna žena nije saopštila da su deca imala problem sa prihvatanjem od strane vršnjačke grupe. Na mlađim školskim uzrastima, tipični problemi vezani su za promene u ponašanju koje se najčešće manifestuju kao povlačenje do izolacije, ponekad uz pojavu tikova. Na starijim uzrastima, češći su problemi neprilagođenog ponašanja i sukobi sa nastavnicima, koji u nekim slučajevima rezultiraju promenom škole ili prekidom školovanja. Sa ovakvim ishodom majke se veoma teško mire i veoma su aktivne u svojoj borbi za obrazovanje dece. Iako u komunikaciji sa drugim institucijama sistema imaju zadržku (oklevaju da se obrate, osećaju se inferiorno i bespomoćno, a često i beznadežno), u komunikaciji sa školom toga, po pravilu, nema. Tipično je, naprotiv, da se često obraćaju nastavnicima i saradnicima, aktivno traže rešenje, aktivno ulaze u konflikte.

Istovremeno, one procenjuju da su obrazovne institucije (vrtići i škole) srazmerno osetljivije i prijemčivije za njihovu situaciju, te da lakše razumeju prirodu problema sa kojima su suočene. Tipično je da majke od prvog dana traže saveznike među vaspitačima i nastavnicima, otvoreno s njima razgovaraju i traže da zaštite njihovu decu ukoliko se nasilni otac pojavi u vrtiću / školi. One, po pravilu, nailaze na ljudsko razumevanje i visoku spremnost na saradnju. Međutim, ove kategorije zaposlenih nisu obučene za rad sa

nasilnicima, tako da njihova intervencija uglavnom nije profesionalna aktivacija, već pružanje saosećanja i emocionalne podrške. Karakteristično je i da je saradnja sa školom bolja kada su u pitanju mlađa deca. Na starijim uzrastima češće se dešava da škola okreće leđa i zatvara vrata. Naime, ispostavlja se da škola više voli da se reši problema nego da ga rešava.

„... da sam imala bolju saradnju sa pegagogom i sa direktorkom, ali ja sam dobila odgovor: Znae šta, bolje da izbacimo, bukvalno reče, bolje da izbacimo jednu trulu jabuku, nego da se pokvari ceo džak. Eto, to je rečeno“.

Briga o deci tesno je povezana i sa ostvarivanjem prava na alimentaciju. Preciznije, žene uspevaju da dobiju alimentaciju sudskim putem, ali otac se, u ne tako malom broju slučajeva, oglašuje na ovu obavezu. Postoji opšta saglasnost među ženama da je sud spor i neefikasan u rešavanju prinudne naplate alimentacije. Stvar je dodatno otežana i činjenicom da su očevi iz ove populacije tipično nezaposleni i bez stalnih prihoda, te su žene svesne da oni ni nemaju odakle da plate alimentaciju. U svakom slučaju, izgleda da su samohrane majke iz ove grupe samohrane i doslovno, a ovaj problem može jedino da se reši sistemskom intervencijom, tj. uspostavljanjem zakonskih mehanizama finansijske zaštite deteta. U posebno teškoj situaciji nalaze se žene koje imaju decu s hroničnim zdravstvenim problemima. Nedovoljno saosećajno okruženje ili nerazumevanje institucija žene doživljavaju kao odbacivanje i tipično osećaju da su prepuštene same sebi. Drugim rečima, žene čija su deca bolesna ugrožene su ne samo egzistencijalno, već i na svaki drugi način.

Posebno su dramatične priče žena koje nisu dobile starateljstvo nad decom. Iako su ovo retki slučajevi, oni se dešavaju usled sledećih okolnosti: bolest majke ili bolje stambene i/ili materijalne mogućnosti oca.

Od ispitanica koje imaju odraslu mušku decu saznajemo da je nasilni otac moćan model od kojeg se usvajaju i preuzimaju nasilni obrasci ponašanja, te u poznijim godinama ove žene trpe nasilje svojih sinova.

2. Stanovanje

Pitanje stanovanja jedno je od onih životnih pitanja koja direktno uslovljavaju osamostaljivanje žena i njihov izlazak iz nasilne partnerske veze.

Većina intervjuisanih žena, bez obzira da li su u nasilnoj vezi ili su iz nje izašle, svoje stambeno pitanje smatra nerešenim ili privremeno rešenim, a samo je mali broj onih kojima je ovo pitanje trajno rešeno.

Posedovanje mirnog kutka u kome će biti zaštićene od nasilnika od presudne je važnosti za očuvanje mentalnog zdravlja žena koje su svakodnevno izložene stresorima različite vrste.

„Da, to je najvažnije danas. Jer ako čovek živi u nekom strahu, kao što sam ja 25 godina živela, ne smeš leći, čekaš kad će te udariti, kad će upaliti svetlo, ugasiti televizor ili se uživljavati na tebi...Najvažnije je zdravlje i mir... Da čovek može da se opusti, da ne strepi, da ne drhti, da se ne tresu. U krajnjem slučaju, tu su živci već otišli.“

„Trenutno smo u kući u kojoj živi i on i trenutno smo mirni dok on nije tu, čim on dodje ne možeš mirno ni da legneš, ni da ustaneš, ni da jedeš, ni da piješ, ni da se krećeš i dete je non stop pod stresom, u napetim psihičkim stanjima.“

Mnoge žene su živele ili još uvek žive (s nasilnikom ili bez njega) u neadekvatnim stambenim uslovima (manjak stambenog prostora, loša opremljenost, nehigijenski uslovi i sl.).

„Nije mi rešeno stambeno pitanje, jer je kuća pred raspadanje. Maltene po zidovima po ovoliki otvori, maltene se borimo sa raznovrsnim životinjama, tu su miševi, tu su žabe, razne bubašvabe. Dete mi je asmaticar, koristi pumpu...!“

„Moja stambena situacija je veoma loša zato što živim sa suprugom i dvoje dece u 22 kvadrata. Zatražila sam pomoć u Socijalnom, a oni su mi jednostavno rekli da se snalazim kako god znam i umem. Jednostavno, samo to...“

Ima i onih koje žive i osećaju se kao „podstanarke“ u kućama koje su gradile zajedno sa svojim partnerima.

„Suprug nas je izbacio iz zajedničke prostorije (odelio). Mi smo samo kao stanari... Imamo ja i sin po jednu sobu, zajedničko kupatilo i kuhinju, dok je njemu sve dostupno, a ima i pomoćnu kuću koja je zaključana...Tvrđi da je sve njegovo, da treba da mu plaćam stanarinu, da nemam ništa, a ja sam tu 38 godina radila, platu polagala, i sad ja ne znam gde sam i ko sam!“

Korišćenje zakonske mogućnosti da se nasilnik privremeno iseli iz kuće/stana zbog nasilja potpuno im je strano, žene su po pravilu te koje napuštaju kuću.

„Sa teškom mukom tražila sam stan, baš me je isterao po kiši, baš ono beše mart mesec kad je bilo najhladnije i niko nije imao da mi pomogne, ničiju pomoć osim moje bolesne majke. Sa njom sam tražila stan, od kuće do kuće, idem, mučim se, tražim, neko traži 100 evra, neko traži 200 evra...“

Dosta žena živi u iznajmljenim stanovima, u stalnoj neizvesnosti i strahu. Neke od njih su bile prinuđene na česta preseljavanja u vrlo kratkom vremenskom periodu, usled toga što nisu imale materijalnih sredstava da plaćaju stanarinu ili iz nekog drugog razloga, na primer, zbog problema sa stanodavcima koji nisu hteli da trpe nasilje u svom okruženju, ili su *a priori* imali negativan stav prema ženama koje su razvedene, samohrane majke...

“Promenila sam jedno dva tri stana, to je bio jedan vrlo težak period, živeti s nasilnikom, menjati stan, pa imati problema s gazdama. Ima ih koji nisu hteli tako nešto da trpe u svojoj sredini. Onda sam jedno vreme živela kod svekrve, međutim, ni oni nisu hteli sina da trpe, pa sam onda bila kod moje mame...”.

Žene koje žive u iznajmljenim stanovima u dodatnoj su nevolji jer ne mogu da koriste zakonske olakšice prilikom plaćanja režijskih troškova, čak i kada zadovoljavaju propisane uslove, jer stan u kome žive nije u njihovom vlasništvu.

“S obzirom da sam ja podstanar i da se ništa ne vodi na moje ime, ja ne mogu koristiti ništa od toga navedenog, npr. struja se vodi preko moje gazdarice i onda u Distribuciji su mi rekli da nemam nikakvo pravo pošto sam ja podstanar. A struju redovno moram da izmirujem, i vodu, svakog meseca. Znači po pitanju komunalija nemam nigde popust, što se toga tiče nikakve olakšice nemam“.

I među ispitanicama koje su stambeno zbrinute većina živi u stanovima ili porodičnim kućama koje nisu u njihovom vlasništvu (ovde je posebno izražen disbalans moći, konkretno ekonomske). Po pravilu su u vlasništvu roditelja (čak i kada roditelji nisu živi, jer nemaju sredstava da plate takse za prenos imovine), muža (iako su ih zajednički gradili) ili nekog od muževljevih srodnika (roditelji, braća, deca iz prvog braka). I kada žive u svojim stanovima, plaćanje komunalija za žene koje su nezaposlene, ili su čak i zaposlene, ali imaju niska primanja, predstavlja veliki problem:

„Dvadeset dve godine radim i čitava moja plata mi ode na troškove: stanarinu, komunalije, ostale režijske troškove... Ne mogu deci da priuštim najosnovnije... Ostane mi možda po dve-tri hiljade da bi ceo mesec preživela...“

Zbog neredovnog plaćanja režijskih troškova protiv nekih od učesnica pokrenuti su i sudski postupci.

Ipak najveći broj žena (zajedno sa decom) nakon izlaska iz nasilne zajednice utočište nalazi u svojoj primarnoj porodici, ređe suprugovoj, iako često ni primarne porodice nemaju adekvatne uslove za život i/ili ne pokazuju spremnost da pomognu.

„To je meni sada najveći problem, pošto imam sina velikog, ćerka je mala, živimo svo troje u jednoj sobi pet sa četiri, kod oca i kod majke u kući. Najveći problem je što živim, u stvari spavam sa sinom od 17 godina u jednoj sobi, i što on nema svoju sobu!“

Kada je reč o izbeglim i raseljenim licima s područja Kosova i BiH, kao i o pripadnicama romske nacionalnosti, one najčešće žive u kolektivnim centrima, opštinskim ili socijalnim stanovima ili napuštenim privatnim kućama. Međutim, put do opštinskih kuća nije nimalo lak (bez obzira što u njima niko ne živi), jer nadležni organi (opštinske vlasti, lokalna samouprava) ne mogu da izdvoje sredstva za njihovo saniranje.

Neke od njih izjavljuju da pomoć (materijalna sredstva, privremeni boravak u *Sigurnoj kući...*) dobijaju od nevladinih organizacija kojima izražavaju bezrezervnu zahvalnost.

„Mogu samo da zahvalim Ženskom centru i osobi X, da mi nije bilo nje, ko zna šta bi bilo sa mnom...Spasila mi je život, dala mi podršku da se borim do kraja...“

Među učesnicama je najmanje onih koje su, zahvaljujući upravo tome što su ekonomski nezavisne, same uspele da obezbede stambeni prostor za život (npr. da kupe stan na kredit i sl.).

Dakle stambena situacija učesnica uslovljena je njihovim materijalnim stanjem, koje, direktno zavisi od toga da li je, i na koji način, rešeno još jedno važno životno pitanje, pitanje zaposlenja.

3. Zapošljavanje

Odgovori ispitanica pokazuju da se poslednjih godina veoma pogoršao radni status žena, a mogućnost zapošljavanja se dramatično smanjila. Ovo je, naravno, opšti trend i ne važi samo za ovu kategoriju žena, ali su one, zbog nerešenih drugih problema i hroničnih egzistencijalnih problema, posebno osetljive na pitanja posla i obezbeđivanja stalnih prihoda.

Kako radna sredina reaguje na probleme žena koje trpe nasilje u porodici? Do pre par godina većina ispitanica je bila u radnom odnosu. Tipično za njih je da su, u prvo vreme, aktivno nastojale da prikriju problem koje imaju u nasilnoj vezi. Takođe, po pravilu, dešavalo se da neko iz radne sredine otvori temu, onda kada su problemi postajali sasvim očigledni (modrice koje ne mogu da se sakriju niti opravdaju, muž koji dolazi i na radno mesto i tu nastavlja torturu). Gotovo sve ispitanice saopštavaju da su nailazile na razumevanje i saosećanje u svojoj radnoj sredini. Na osnovu njihovih opisa, moguće je izdvojiti tri modela, tri načina na koje radna sredina reaguje u odnosu na ženu koja trpi nasilje:

- a. Znaju, ali ne reaguju, neće ili ne mogu da se mešaju, ne znaju kako da pomognu, pa ni ne pomažu. U većini slučajeva, i ženi koja trpi nasilje ovaj model odgovara, jer ni ona nije spremna da svoje probleme deli sa kolegama, posebno ukoliko i nasilni muž radi u istoj radnoj sredini.

“Kolege nisu otežavali, samo nisu reagovali ništa. On bi i njih grdio i udario da su se umešali”.

- b. Saosećaju i pokušavaju da pomognu tako što štite ženu na radnom mestu od nasilnika i/ili pomažu da sačuva radno mesto. Takođe, izlaze u susret i drugim potrebama žene, na primer, pomažu oko dokumentacije.

“Svi su na poslu gde radim znali... da me bije, da me maltretira... gazdu imam, uvek izlazi u susret... dao mi je ključeve od radionice, tako da ja sa mojom ćerkom nisam spavala na keju ni na klupi, nego sam otišla u radionicu, sastavila po dve stolice i ćerku uspavala u radionici”.

- c. Prave pritisak na ženu da donese odluku/napravi izbor

“Kolege su mi govorele: Ti si odabrala da tako živiš, ali nemaš pravo da tvoju decu izlažeš takvom načinu života, oni nisu tražili da se rode, ti si birala njihovog oca i ti si dužna da ih, ako treba, skloniš, da im na neki način obezbediš normalan život, rast i razvoj”.

Ogromna većina žena nije stalno zaposlena niti ima sigurnost radnog mesta, pa time i stalnih prihoda. Tek nekolicina njih ima sopstvenu penziju i one su jedine, od svih ispitivanih žena, koje imaju sopstveni stalni prihod. Poslednjih godina, prema njihovim ocenama, mogućnosti za zapošljavanje su se dramatično smanjile. One se snalaze tako što „ne biraju poslove“, već rade na crno, ili rade honorarne ili sezonske poslove.

Postoji određen set problema na koje žene nailaze kada se zapošljavaju kod privatnih poslodavaca: loši uslovi rada, ne uplaćuju u zdravstvene i penzione fondove, zapošljavaju po kratkoročnim ugovorima, ne poštuju radno vreme niti pravo na odmor... Ovo su, naravno, opšti problemi, a ne problemi sa kojima se nosi samo ova grupa žena. Međutim, postoje neki aspekti problema na poslu koji su tipični ili su bar intenzivniji u ovoj populaciji. Naime, jedan broj žena saopštava da nadređeni ponekad imaju promenjen odnos prema njima kao zaposlenima, a ta promena ide upravo iz njihovog statusa, na primer, lakše im je da se „istresu“ na njima, budu neprijazni, kritikuju oštro i uvredljivo, kritikuju bez stvarnog razloga ili povoda.

„Menjala sam sredinu i posao. Posle rehabilitacije deteta sam radila razne poslove, konkurisala na sto mesta, pristajala sam na sve poslove, od trafike do velike prodaje, nisam birala, samo da je posao pristojan. Ali se prema ženama u godinama ne ponašaju lepo. Dodatno ruiniraju čoveka s nekim komentarima i ucenama“.

Da smo ispitanice pitali koji je najbolji način da im društvo pomogne, odgovor većine žena bi bio da je to obezbeđivanje posla. Ovo je jedina pomoć koja ne ide ispod linije dostojanstva žena, već ih, naprotiv, afirmiše i u profesionalnom i u socijalnom pogledu.

“Radila bih još deset poslova samo ako bih mogla da pristojno zaradim, samo da mogu mirno da spavam, da pristojno živim. Da ne brinem o čekovima koji dospevaju, o neplaćenju struji, dužnicima koji me traže, kucaju na vrata”.

Tema zapošljavanja je kod nekih žena, pogotovu kod obrazovanijih, isprovocirala jake emocije, čak i osećanje besa zbog toga što im je uskraćena mogućnost da „pokažu i dokažu šta znaju“.

„Sve vreme imam strašnu potrebu da kažem, kad smo pričale o dečjim dodacima, mi zapravo pričamo o našoj teškoj materijalnoj situaciji, o tome da smo bile ekonomski nezavisne mnogo bismo lakše mi ostvarivale svoja prava, i uopšte ne bismo toliko vremena sad posvećivali tim našim bivšim muževima, vanbračnim partnerima, ili kako god...”

4. Dostupna pravda

Većina žena, pogotovu onih koje su živele u bračnoj zajednici, išle su u pravne postupke, i to uglavnom zbog razvoda braka, podele zajedničke imovine, alimentacije i nasilja.

Za pravnu pomoć žene su se obraćale pravnim službama u sledećim ustanovama: Centar za socijalni rad, Opština, Odbor za ljudska prava, nevladine organizacije (ženske organizacije, kancelarija SOS-a, romska udruženja itd.).

Kada je reč o zadovoljstvu dobijenom pravnom pomoći, mišljenja su podeljena, od krajnje negativnih do krajnje pozitivnih.

„Ulazila sam u pravne postupke i moja iskustva su tu jako loša. Može to da mi neko uzme za zlo, ali sam jako besna na ovu državu, na zakon, ako uopšte postoji. Svuda su mi bila zatvorena vrata. Od jednih vrata na druga, treća... nikoga ne interesuje, jednostavno ja sam se sama razvela, ja sama treba da brinem, nikoga ne interesuje.”

„Od 2008. ja sam sama. Sud je trajao dve i po godine. Samo sam pogrešila što sam advokatku uzela. Ona ništa nije uradila, imali smo pet – šest parnica. Međutim, kad sam je odjavila i rekla da više ne mogu da je plaćam, da nemam odakle, sama sam otišla na sud na razvod braka, sve sama odradila.“

„Nikada nisam koristila besplatnu pravnu pomoć. Nikakva pomoć mi nije pružena... Ili navodno nema novca u budžetu ili nije tu lice koje to radi, ja odem ponovo, tog lica nema“.

„Ali, za čega zakon? Ja sam znala celu noć da budem vani, u kuću nisam smela i kad sam zvala: Mi ne možemo ništa preduzeti! Molila sam i nikom ništa...“

Ali ima i žena koje daju sasvim drugačije izjave u odnosu na prethodno navedene:

„Što se mene tiče, imam najpozitivnija moguća iskustva što se suda tiče i ovom prilikom ću da pohvalim sud X i izvršno odeljenje suda u mestu X.“

„Meni su zaista pomogli svi sudski organi. Institucije funkcionišu po zakonu, ali pojedinci koji uzimaju stvar u svoje ruke, oni ne rade kako treba“.

„Pomagali su mi, i policija, i sud, po pravdi su sudili, ne mogu da grešim dušu...“

Nekoliko učesnica ispoljava izrazito nezadovoljstvo uslugama Centara za socijalni rad kada je reč o pružanju podrške u rešavanju pitanja iz domena pravosuđa. Kao jedan od razloga navode činjenicu da je u to vreme važio "stari" zakon o braku i porodici, koji je po pitanju ženskih prava bio potpuno diskriminišući. Centar za socijalni rad, u ovom slučaju, ne samo da nije pomogao, već je i otežavao proces razvoda.

"Nekako je to razvukao Centar za socijalni rad, pozivao je tri puta na mirenje nekoga ko je po hitnom postupku tražio zbog nasilja u porodici da izađe iz kuće sa dvoje male dece, i to otišao u drugi grad... Da je bilo pravde onda bi ja ostala tu sa dvoje dece u stanu, jer sam u tom gradu imala stalni posao, i pravno i na svaki način bila bi zaštićena, ali pravda tada nije bila dostupna meni...“

Pravne službe Centara za socijalni rad, prema mišljenju učesnica, imale su najznačajniju ulogu u skraćivanju trajanja sudskog procesa i oslobađanju žena od plaćanja sudskih troškova (besplatne pravne usluge).

Važno pitanje koje svakako iziskuje pravnu pomoć, a po pravilu ostaje nerešeno, jeste pitanje alimentacije, njenog iznosa i redovne naplate. Generalni problem koji, po mišljenju ovih žena predstavlja deo mentaliteta našeg naroda, jeste taj što muškarci kada dobiju rešenje da se deca poveravaju na brigu i vaspitanje majci, smatraju da su prestali da budu roditelji svojoj deci: „*Sud ih je dodelio majci, šta ja imam da se mešam u to*“. Iz perspektive ovih žena, ne postoje pravni mehanizmi posredstvom kojih je moguće obezbediti da očevi plaćaju adekvatno izdržavanje svojoj deci.

„Tom molbom sudu ja sam u stvari pokrenula priču o tome da se nekako on natera da plati bilo šta, jer nije do tada ništa plaćao. Dala sam 300 maraka advokatu, a nekih 100 maraka je naplaćeno od njihovog oca par meseci kasnije, i to je išlo preko sudskog izvršitelja. Tada sam rekla, ovo sam sada uradila i više nikad, ne treba mi dinar više, znam da nemam, ali neću bar da me košta, ako moram da izdržavam svoju decu ne moram da izdržavam i advokata. A nisam imala ništa od toga... Država nije ništa uradila.“

„Prvih pet godina otac uopšte nije plaćao alimentaciju za dvoje dece...Čak sam jednom od nadležnih službi, odnosno od organa koji su trebali da gone oca, dobila pismo u kojem me mole da im javim ako saznam adresu oca svoje dece, da bi oni intervenisali i tako od njega naplatili zaostale alimentacije...Pravda je meni bila nedostupna, samo me je koštalo angažovanje advokata, a novac sam morala da izdvojim iz skromnog porodičnog budžeta...“

Žene izjavljuju da nisu posedovale adekvatne informacije i nisu znale kome i kako da se obrate u situacijama kada su im bila ugrožena elementarna ljudska prava. Obično su prvo zvale **policiju**, ali je, po pravilu, pomoć izostajala. Odgovori policije bili su poput ovih:

„Vi ste njemu supruga i ima pravo da radi s Vama šta hoće, jeste li mu zakonita žena – jeste!“

„Mi samo kad se ne daj Bože neko povredi na smrt onda interвениšemo, drugačije ne možemo, nemamo na osnovu čega...“

„Poslednji put kad sam ja zvala miliciju, rekli su mi da će mene zatvoriti. Rekli su: Ti si baba kriva! Za čega sam ja kriva? Zato što on radi to sa mnom? Kažu: Da si bolja, on to ne bi radio! A rekla sam i socijalnoj radnici i kad sam bila kod nje i zvala da dođu rekli su: Nećemo, već si nam na vrh glave došla! Kažu: Neka te ubije, onda ćemo doći! Rekla sam: Znate šta, onda ne morate ni da dođete.“

„Ja imam dva puta prijavljeno kod doktora... Bila sam više mrtva nego živa... Ruke mi je lomio, noge mi je lomio, oko skoro izbio, nema šta nije radio...Miliciju zovem, kažu ako se

rastanete, onda možemo nešto preduzeti, ovako ništa ne možemo. Ne mogu da se mešaju u brak! Za šta je milicija?! Ništa mi nisu objašnjavali, takav je zakon...“

Sve učesnice intervjuja su se složile da je besplatna pravna pomoć apsolutni prioritet za žene koje se nađu u ovakvim situacijama.

„Ta besplatna pravna pomoć je toliko važna da vi ne možete ni da shvatite... Jer ako tri puta dobijete advokata, onda vi ostaste bez plate... Vi celu platu, i to ne malu, nego prilično veliku date advokatu. Mene je jednom zastupao advokat i naplatio mi je 12.600 dinara...“

Većina ih je dobijala besplatnu pravnu pomoć od ženskih organizacija. Međutim, kako smatraju učesnice:

„Zakonskim aktima bi trebalo regulisati i zaštititi žene i decu od nepromišljenih postupaka državnih službi koje kao da ponekad nemaju funkciju pružanja pomoći, već direktno ugrožavaju život.“

5. Druge relevantne teme

Pored osnovnih tema koje su sistematski obrađene u vodiču za fokus grupe, dobijeni su i podaci koji nisu sistematski prikupljeni, ali ih prikazujemo zbog njihovog značaja za razumevanje položaja ovih žena u celini.

Tipična socijalna karta

U fokusu ovog istraživanja je specifična kategorija žena čija je društvena pozicija višestruko ugrožena. Problemi sa nasiljem u bračnoj vezi samo su jedan, iako veoma dramatičan aspekt njihovog položaja. Tipično, reč je o ženama koje imaju relativno nisko obrazovanje i stručne kvalifikacije; pretežno su nezaposlene, a prilike za posao su retke, uglavnom nepovoljne, slabo plaćene i nesigurne; roditeljsku poziciju opterećuje stambena i materijalna ugroženost i nesigurnost, a iscrpljuju ih i dugotrajni i pretežno neprijatni sudski sporovi; kvalitet života nije na zavidnom nivou, kao ni kvalitet zdravstvene nege. Usled dugotrajne izloženosti stresu, postoje realni rizici za opšte zdravstveno stanje.

Niska senzibilisanost da prepoznaju nasilje

Rana udaja, nezaposlenost, izloženost stereotipima patrijarhalnih odnosa u porodici i braku i pretežno nizak obrazovni nivo samo su neki od faktora koji doprinose niskoj emancipaciji ovih žena. Posledično, one nisu dovoljno senzibilisane da prepoznaju nasilje i, tipično, pod nasiljem podrazumevaju samo grubo fizičko nasrtanje. Zato su tipične duge veze, duga istorija nasilja i negovanje uzaludne nade da će se stvari promeniti same po sebi. Istina, ovoj slici doprinose i saglasni stereotipi koje često, prema izjavama ovih žena, demonstriraju i javne institucije, na primer, policija, sudstvo, centri za socijalni rad. Međutim, osetno su drugačije procene i ponašanje mlađih žena. One su manje spremne da trpe, a više spremne da iznesu svoj problem u javnost i da se aktivno bore za svoju i dobrobit svoje dece.

„Ja bih preporučila svim ženama da beže od nasilnika. Jednom li ih neko udari, celog života će ih tući i nije rešenje da se rađa drugo dete da bi se brak popravio. Ako sa jednim detetom imate problema, imaćete i sa drugim, trećim, petim. Mnogo je lakše otići s jednim detetom nego otići s troje“.

Jasno je da je ovu promenu olakšala promena opšte društvene atmosfere prema ovom pitanju, pre svega, jasnija zakonska regulativa i češće informisanje javnosti o problemima ovog tipa.

Razvijeni strahovi i bespomoćnost

Različiti strahovi svakodnevnici su saputnici ovih žena. One su vrlo često izložene emotivnom ucenjivanju od strane bračnih partnera i izložene ponovljenim pretnjama i optužbama (da zanemaruju decu, da je krivica isključivo na njima...). Često imaju strahove u odnosu na sopstvene roditelje i rodbinu, kao i u odnosu na muževljevu porodicu. Nasilni modeli ponašanja se često prenose, pa je tipična slika da u porodičnom krugu postoji višestruko nasilništvo. One su takođe uplašene i pred autoritetom institucija, u odnosu na koje se osećaju inferiorno. Uplašene su najzad, i stereotipima, jer izlaze iz tipične uloge žene kojoj je mesto pored muža i od koje se očekuje da „ćuti i trpi“.

Bespomoćnost i prepuštenost sebi su jaka osećanja koja se tipično javljaju kod ovih žena. Ova osećanja zasnovana su na ponovljenim lošim iskustvima, posebno sa institucijama sistema od kojih se, na prvom mestu, očekuje pomoć i zaštita.

„On je u toj kući, i nasilan je. I imaš društveni sistem koji te ne podržava. Policija koja se pravi blesava. Centar za socijalni rad koji se ne meša u svoj posao. Sud koji razvlači i gleda kako da te podvede pod drugi član“.

Višestruka ugroženost

Na osnovu relativno malog uzorka žena nije moguće pouzdano zaključivati, ali ovde prikupljeni podaci sugerišu da „nevolja nikada ne dolazi sama“. Drugim rečima, ugroženost ovih žena je višestruka.

Vrlo čest problem, direktno povezan s nasiljem u porodici, jeste alkoholizam muža. Uz ove probleme, često ide i nemaština i gubitak posla. Nasilnici su skloni kriminalu, relativno često se spominju zatvorske kazne. Žene izveštavaju i da su sklone bolestima, kao i njihova deca.

Odnos prema medijima

Opet, stoji ocena da je informisanje javnosti o problemima žena koje su žrtve porodičnog nasilja češće i angažovanije. Ipak, mediji mnogo više o ovim temama izveštavaju senzacionalistički, potcrtavajući ljudsku dramu koja stoji u osnovi ovih priča. Ispravno bi bilo da mediji provociraju manje emociju, a da povećavaju osetljivost za temu i podižu nivo odgovornosti javnosti za sudbinu žena žrtava nasilja.

S druge strane, žene slabo koriste ili uopšte ne koriste medije da podele svoju priču sa drugima. Međutim, relativno se često dešavaju situacije da, kada ne mogu da ostvare svoja prava ili kada nailaze na nerazumevanje, prete medijima.

ZAKLJUČAK

Većina učesnica fokus-grupnih i individualnih intervjua bile su, a neke su još uvek, žrtve različitih vidova partnerskog/porodičnog nasilja (psihičko, fizičko, ekonomsko, seksualno). Bez obzira na činjenicu da su dugi niz godina izložene nasilju, ali i drugim nevoljama koje su posledica trpljenja nasilja, uglavnom nisu koristile formalne niti neformalne izvore pomoći. Razlozi su najčešće lične prirode: strah da će biti osuđene, kritikovane, dodatno zlostavljane od strane partnera, strah da će informacija biti obznanjena, nedostatak poverenja, osećanje stida, nemoći, potčinjenosti, nedostatak znanja (kome i kako da se obrate), potajna nada da će se partner promeniti na bolje, patrijarhalno vaspitanje, predrasude okoline, pritisak od strane primarne porodice da ostanu u bračnoj zajednici i sl.

Učesnice fokus grupa koje su odlučile da zatraže pomoć uglavnom su nezadovoljne, jer, kako same izjavljuju, u najvećem broju situacija nisu dobile očekivanu pomoć i institucionalnu podršku (*„Institucije apsolutno ničim na svetu ne štite ženu. Kome god da sam se od državnih institucija bilo kada obraćala, imala sam utisak, verujte mi, da pričam u zid.“*). Izostanak reakcija ili neosetljive reakcije predstavnika institucija, kao što su: odbijanje da se nasilnici adekvatno sankcionišu, minimizovanje iskustava žena žrtava nasilja u intimnom partnerskom odnosu i sklonost (pogotovu Centara za socijalni rad) da pažnju, ali u negativnom smislu, usredsrede na ženu, pogotovu kada deca žive s njom (*„saslušavali su me i pratili, osetila sam se krivom, kao da sam ja nasilnik, a ne on“*) - umesto da se konfrontiraju muškarcu, takođe su važni razlozi gubljenja vere u državne institucije.

Pripadnice manjinskih grupa (Romkinje) i žene iz mešovitih brakova smatraju da su dodatno diskriminisane, a svoju nacionalnu pripadnost i boju kože vide kao jedan od najvažnijih razloga zbog kojeg su za njih „vrata institucija uvek bila zatvorena“.

Napuštanje nasilnog partnera je vrlo često potencijalno opasnije nego ostajanje u nasilnoj vezi. Ne mali broj žena iz uzorka žrtve su partnerskog nasilja, iako ne žive u zajednici s nasilnim partnerom. Nasilje se obično transgeneracijski prenosi, žene čiji su partneri nasilni, iskusile su neki vid nasilja u primarnoj porodici, a i njihova deca (naročito muška) neretko postaju nasilnici.

Briga o deci je osnovni organizujući faktor na osnovu kojeg se donose važne odluka, neposredna briga za decu i potreba da ih zaštiti često motivišu ženu da pokrene proces razdvajanja od nasilnika. Ove žene smatraju da je od svih kapitala koje bi želele da njihova deca steknu obrazovanje najznačajniji kapital. Neuspeh u školi smatraju ličnom odgovornošću i ličnim neuspehom.

Briga o deci se najčešće ne deli s drugima, ali ne zato što pomoć nije potrebna, već zato što je nema. Neretko su deca prepuštena sebi dok je majka na poslu. Tipično, deca žive u uslovima nemaštine i nezadovoljavajućeg stambenog smeštaja. Nepovoljne životne okolnosti, u starijim uzrastima, dovode do problematičnog ponašanja, ponekad i do preuzimanja nasilnog modela ponašanja i do ranog osamostaljivanja dece.

Nerešena pitanja stanovanja i zaposlenja na različite načine otežavaju ionako delikatnu situaciju žena žrtvi nasilja i predstavljaju glavne prepreke za izlazak iz veze s nasilnim partnerom.

U većini slučajeva, kada odluče da napuste partnera, žene su prinuđene da menjaju mesto stanovanja. Retko se dešava (ili gotovo nikada) da nasilni partner izađe iz stambenog prostora u kome su zajedno živeli.

Rešeno stambeno pitanje umnogome doprinosi osećanju sigurnosti i nezavisnosti. Na žalost, prilikom njegovog rešavanja žene su najčešće prepuštene sebi. Iskustvo s državnim institucijama uglavnom je negativno, što dodatno povećava rizik od siromaštva i socijalne isključenosti žena žrtava nasilja.

Mogućnost zapošljavanja i stalnog posla osnovni je mehanizam preko kojeg žene mogu da se zaista osamostale i, možda još važnije, da izgrade pozitivnu sliku o sebi kao samostalnim osobama sposobnim da brinu o sebi i o svojoj deci. Međutim, one imaju puno problema sa zapošljavanjem i poslom. Neki od tih problema su zajednički za ovaj prostor i ovo vreme: nesigurni poslovi, velika nezaposlenost, rad na crno, slabo plaćeni poslovi, nekorektni poslodavci. Međutim, ove žene imaju i dodatne probleme. One često izveštavaju da ih poslodavci omalovažavaju ili vređaju zbog specifičnih okolnosti u kojima žive, a ponekad izbegavaju i da ih zaposle ukoliko znaju njihovu situaciju.

Zbog prirode problema s kojima su suočene (razvod, nasilje, podela imovine i sl.), žene su bile prinuđene da ulaze u sudske postupke i da se obraćaju pravnim službama u vladinim i nevladinim institucijama. Iskustva su različita: neke su zadovoljne dobijenim pravnim uslugama, dok druge misle da im pravda nije bila dostupna. Besplatna pravna pomoć predstavlja apsolutni prioritet za učesnice intervjuja (najčešće su je dobijale od strane nevladinih organizacija).

Zajedničko za većinu žena učesnica u ovom istraživanju jeste to da se osećaju nezaštićeno, usamljeno, napušteno, iznevereno, često i od svojih najbližih, a gotovo bez izuzetka od strane društva i državnih institucija. Možemo sa velikom izvesnošću zaključiti da partnersko/porodično nasilje ima za posledicu socijalnu isključenost žrtava.

PREPORUKE

- ▶ Neophodno je raditi na podizanju svesti žena u pogledu njihovih prava i mogućnosti kojima raspolažu. Jedna dimenzija ovog procesa je bolja informisanost (veća dostupnost informacija) ove ciljne grupe, ali je u opštem interesu i podizanje nivoa osetljivosti najšire javnosti za probleme žrtava nasilja. Druga dimenzija je podizanje komunikacionih kapaciteta: kako formulisati svoj problem, kako postaviti granice u odnosu na nasilnika, kako razgovarati sa predstavnicima različitih institucija. Ovo su lični kapaciteti koji se uče i kultivišu, te veoma ima smisla raditi na njihovom razvijanju, bez obzira na obrazovni nivo žena ili njihov uzrast.
- ▶ Istovremeno, potrebno je raditi i na podizanju kredibiliteta nadležnih institucija, bar u dva pravca:
 - ▶ senzitivnije i primerenije reagovanje i način komunikacije sa ženom žrtvom nasilja. Ovaj cilj se ostvaruje putem posebnih treninga sa službenicima koji neposredno rade sa ženama žrtvama nasilja.
 - ▶ brže i doslednije reagovanje. Ovaj cilj se ostvaruje uspostavljanjem monitoringa nad radom ovih institucija i kontrolom kvaliteta rada.

- ▶ Sistematsko pružanje psihosocijalne pomoći ženama, s ciljem da ih učini samostalnim i dovoljno informisanim da se bolje nose sa svojim problemima.
- ▶ Podizanje resursa društva za pružanje onih vrsta pomoći ženama koje vode njihovom osamostaljivanju i izlaženju iz začaranog kruga zavisničkog odnosa: stambeno obezbeđivanje, posredovanje u pronalaženju posla, obrazovanje i prekvalifikacije.
- ▶ Veća i bolje organizovana institucionalna pomoć u ostvarivanju prava na zdravstvenu, socijalnu i pravnu pomoć i zaštitu.
- ▶ Jasna politika i profesionalni stav nadležnih institucija baziran na znanjima, informacijama i standardima. Istovremeno, bilo bi bolje da je odgovornost institucije na nivou lične nadležnosti zaduženog službenika, jer se tako podiže nivo svesti o potrebi za angažovanjem.
- ▶ Jačanje kapaciteta zaposlenih u svim institucijama koje imaju dodir sa ženom žrtvom nasilja, npr. zaposlenih u obarzočnim institucijama koje dete pohađa. I u ovim institucijama bi zaposlene trebalo obučiti kako da profesionalno reaguju, jer tako štite i sebe u kontaktu s nasilnikom.
- ▶ Podizanje svesti medijskih kuća o značaju problema, kao i edukovanje novinara o primerenom izveštavanju o temi.
- ▶ Obezbeđivanje mogućnosti prekvalifikacije, dokvalifikacije, besplatne obuke, onlajn kurseva i drugih oblika usavršavanja koji mogu da olakšaju pronalaženje posla.

Prilog 1: Vodič za fokus-grupni intervju

Početak: Uvođenje u temu, uspostavljanje pravila i osnovnog tona u kojem će se razgovor odvijati.

Dobar dan, ja sam _____. (recite Vaše ime i prezime, kao i organizaciju u čije ime radite ovo istraživanje)

Kao što znate iz naših prethodnih razgovora, ovo istraživanje sprovodimo da bismo bolje razumele potrebe žena koje su bile ili su još uvek žrtve nasilja u porodici. Danas imate priliku da svoja iskustva i razmišljanja podelite sa osobama kojima je stalo da vas čuju. Razgovaraćemo o temama koje smatramo ključnim za razumevanje i unapređivanje položaja žena koje su u sličnoj situaciji kao vi i koje se suočavaju sa sličnim problemima. Naše osnovne teme za razgovor su: zaposlenje i mogućnost zapošljavanja, načini zbrinjavanja dece, uslovi stanovanja, kao i načini na koje ste obezbedile pravnu pomoć i zastupanje na sudu.

Ovo istraživanje sprovodi se u tri regiona Srbije - u Vojvodini, Južnoj Srbiji, Zapadnoj Srbiji, a ima i međunarodni karakter. Podaci koji se prikupe biće analizirani i ta analiza će poslužiti kao osnova za uticaj na državnu politiku i Vladu, ali i na lokalne organe vlasti da bi se poboljšala realna situacija u našem društvu koja se tiče vas i vaših problema i potreba.

*Sve o čemu ćemo ovde razgovarati **poverljive je prirode**. To znači da niko nikada neće saznati šta ste baš vi rekly o bilo kojoj temi o kojoj ćemo razgovarati. Praktično to znači da se nigde neće povezati vaša imena sa sadržajem ovog razgovora. Kako ja ne mogu istovremeno s vama i da razgovaram i da zapisujem sve što mi kažete, molim vas za odobrenje da razgovor i snimamo, kako nešto ne bismo izostavile. Sa snimanjem bi započeli nakon uvodnog upoznavanja, tako da vaše predstavljanje neće biti snimljeno čime dodatno obezbeđujemo anonimnost.*

Cilj ovog razgovora nije da se postigne apsolutno slaganje među vama, već da čujemo različita iskustva, mišljenja i ideje. Slobodno kažete kada se s nečim ne slažete ili kada mislite drugačije. Ja ću razgovor voditi određenim redosledom, ali neću vas pitati ponaosob, nego se slobodno uključite u bilo kojem trenutku kada budete želele nešto da kažete. Svaka od vas imaće mogućnost da ravnopravno učestvuje u razgovoru.

Ispitanicama podeliti papir sa temama, ključnim pitanjima i predviđenim vremenom za svaku temu, kako bi imale bolju orijentaciju dokle je razgovor stigao i šta je još preostalo.

Važno je da se odmah na početku dogovorimo kako ćemo raditi. Da bismo se čule, a i zbog snimka, molim vas da ne govorite u glas, već jedna po jedna. Predvidele smo da ovaj razgovor traje oko sat i po. Molim vas da na svako pitanje date što iscrpniji odgovor, ali nema potrebe da ponavljate ono što je već rečeno, niti da se zadržavamo na sporednim pitanjima. Jednom rečju, vreme bi trebalo da iskoristimo na najbolji mogući način, a da odgovorimo na sva pitanja. Zato ćemo tokom razgovora voditi računa koliko nam je vremena preostalo. Ne moramo da završimo tačno za sat i po, ali posle dva sata nijedna od nas neće više imati koncentraciju.

Zato ćemo voditi računa da razgovor stalno doprinosi da bolje razumemo jedna drugu i probleme sa kojima se suočavate.

Pre nego što započnemo razgovor, zamoliću vas da mi kažete par podataka o sebi koje ću ja zapisati:

Ime, koliko imate godina, imate li dece, koliko dece i koliko su stara, jeste li zaposleni, da li ste još uvek u nasilnoj vezi, koliko je ta veza trajala

Moderatorka popunjava tabelu.

TABELA: Opšti podaci o ispitanicama

Ime (ili broj)	Godine života	Deca da/ne, koliko, uzrast svakog deteta	Zaposlena da/ne	Trajanje nasilne veze	Da li je još uvek u nasilnoj vezi
1.					
2.					
3.					
4.					
5.					
6.					
7.					
8.					

Sada ćemo preći i na pitanja brige o deci, stanovanju, zapošljavanju i pravnim uslugama sa aspekta vas žena koje ste preživele nasilje i vaših pokušaja da izađete iz nasilja.

1. Briga o deci:

20 min

Većina vas je navela da ima decu. Recite mi na početku kako ste rešile pitanje čuvanja dece? Specifični su problemi u zavisnosti od uzrasta dece.

VRTIĆ

- S kojim ste se problemima vi obično sretale kada su u pitanju deca predškolskog uzrasta? (dostupnost vrtića...)
- Kome ste se obraćale za pomoć? Koju vrstu pomoći ste dobile? Koju ste očekivale, a niste dobile? Ko bi najefikasnije mogao da vam pomogne, i na koji način?

OSNOVNOŠKOLSKI UZRAST

- Da li su se otvorili još neki problemi na školskom uzrastu (učenje, odnosi s vršnjacima, kako je dete doživelo ta iskustva, način na koji je prošlo kroz sve to...). Ko vam je pomagao i na koji način? Ko bi još mogao da vam pomogne i kako?

SREDNJA ŠKOLA I/ILI UNIVERZITET

- Da li ste u mogućnosti da školujete dete? Koji su vam najveći problemi (stanovanje u drugom mestu, knjige, prevoz, nešto drugo...)? Ko vam pomaže i na koji način? Ko bi još mogao da vam pomogne i kako?
- Ako se pokaže da neka od ispitanica ima hronično bolesno dete kojem je potrebna stalna pomoć pitati kakva su njihova iskustva (da li koriste programe u zajednici...)

Moderatorka ukratko rezimira temu I/II jednostavno pita: *Ima li još nešto važno što niste rekle, a želite da podelite s nama?*, ako nema, prelazi na sledeću temu.

2. Stanovanje:

15 min

1. Kakva je trenutno vaša stambena situacija? Da li smatrate Vaše stambeno pitanje rešenim? (gde/s kim žive, da li su koristile pomoć, koje vrste, od koga...)
2. Kako ste se snašli prilikom rešavanja stambenog pitanja, s kojim problemima ste se suočavale i od koga ste dobijale podršku, kakvu? (ako je žena sa invaliditetom obratiti pažnju na dostupnost prostora...)

Moderatorka ukratko rezimira temu Ili jednostavno pita: *Ima li još nešto važno što niste rekle, a želite da podelite s nama?*, ako nema, prelazi na sledeću temu.

3. Zapošljavanje:

20 min

Za zaposlene

- Da li vam posao ili zarada koji imate garantuje sigurnost?
- Da li su se problemi iz porodice odrazili na posao i kako?
- Ko na vašem poslu zna da imate probleme, kako su saznali i kako su reagovali? Šta je od toga bilo od pomoći, šta je dodatno otežavalo...

Za nezaposlene

- Da li je nasilje u porodici uticalo na to što nemate posao? Kako?
- Na koji način pokušavate da nađete posao? (kome ste se obraćale za pomoć, iskustva oko traženja posla...)
- Kako obezbeđujete sredstva za svakodnevni život?
- Ko može najefikasnije da vam pomogne i na koji način?

Moderatorka ukratko rezimira temu Ili jednostavno pita: *Ima li još nešto važno što niste rekle, a želite da podelite s nama?*, ako nema, prelazi na sledeću temu.

4. Dostupna pravda:

15 min

- Ako ste išli u pravne postupke (zbog nasilja, razvoda, starateljstva) ko vam je pomogao u tim postupcima? (recite nešto o vašim iskustvima, šta su vam govorili, šta su konkretno uradili...)
- Šta je za vas bilo korisno u vezi s pravnom pomoći koju ste dobili?
- Koje vrste problema ste imale? (dostupnost i razumljivost informacija, pristup ljudi...)
- Na osnovu vašeg iskusta, šta bi za vas i za druge žene u sličnim situacijama bila dobra rešenja (koja vrsta pravne pomoći, kako da se dođe do informacija o pravima, koja vrsta pomoći bi trebala da postoji u opštini...gde, ko da pruža...)

Na kraju ih pitajte:

Šta je za vas najveći problem? Jedan od navedenih ili neki o kojem ovde nismo govorile?

Ako se pojavi neki **novi problem**, posvetite mu vremena koliko je potrebno.

Za izlazak iz razgovora:

Prošle smo kroz sve teme koje smo predvidele za današnji razgovor. Podaci i razmišljanja koje ste iznele pomoći će nam da osmislimo neke mere i oblike podrške koje bi društvo trebalo da obezbedi da pomogne ženama koje trpe nasilje u partnerskoj vezi. Hajde da još jednom razmislimo da li smo rekle sve što bi moglo da bude značajno za ovaj cilj.

Ostavite im malo vremena, a onda završite.

Danas smo obavile jedan veliki i, verujem, značajan posao. Hvala vam na vašem vremenu, a još više na iskrenosti i spremnosti da učestvujete.

Ispratite ih i učestvujte u uzgrednom ćaskanju.

Prilog 2: Vodič za individualni intervju

Dobar dan, ja sam _____. (recite Vaše ime i prezime, kao i organizaciju u čije ime radite ovo istraživanje)

Želim da sa vama razgovaram o problemima koje imaju žene sa iskustvom nasilja u partnerskom odnosu kada donesu odluku da izađu iz nasilne veze. Nas zanima vaše lično iskustvo u vezi sa time kako ste ostvarile svoja prava i kako ste organizovale svakodnevni život, rad, stanovanje, brigu o deci, da li ste imale podršku i od koga. Zanima nas šta vam je pomoglo da savladate teškoće, šta vam je predstavljalo preporuku i šta bi, na osnovu vašeg iskustva, moglo da bude drugačije, šta biste preporučili da se promeni.

Ovo istraživanje sprovodi se u tri regiona Srbije - u Vojvodini, Južnoj Srbiji, Zapadnoj Srbiji, a ima i međunarodni karakter. Podaci koji se prikupe biće analizirani i ta analiza će poslužiti kao osnova za uticaj na državnu politiku i Vladu, ali i na lokalne organe vlasti da bi se poboljšala realna situacija u našem društvu koja se tiče vas i vaših problema i potreba.

*Sve o čemu ćemo ovde razgovarati **poverljive je prirode**. To znači da niko nikada neće saznati šta ste baš vi rekly o bilo kojoj temi o kojoj ćemo razgovarati. Praktično to znači da se nigde neće povezati vaše ime sa sadržajem ovog razgovora. Kako ja ne mogu istovremeno s vama i da razgovaram i da zapisujem sve što mi kažete, molim vas za odobrenje da razgovor i snimamo, kako nešto ne bismo izostavile. Sa snimanjem bi započele nakon uvodnog upoznavanja. Ja ću zabeležiti nekoliko osnovnih podataka o vama bez navođenja vašeg imena.*

Molim vas da na svako pitanje date što iscrpniji odgovor. Na kraju razgovora o 4 teme koje smo mi izabrali – briga o deci, zaposlenje, stanovanje i ostvarivanje prava – ako postoje teme koje su za vas bile od posebne važnosti za rešavanje problema nasilja u porodici, molim vas da dodate i ta iskustva.

Pre nego što započnemo razgovor, zamoliću vas da mi kažete par podataka o sebi koje ću ja zapisati:

0. Opšti podaci:

1. Koliko godina imate? _____
2. Mesto stanovanja (sada) _____ (selo/grad, regija)
3. Status (da li je izveгла/raseljena) _____
4. Stručna sprema i zanimanje _____
5. Broj dece (ako ih ima) ____, njihov pol i uzrast _____

6. Zdravstveno stanje (da li ima neku hroničnu boleset ili invaliditeta)

7. Zdravstveno stanje dece (da li ima hronično bolesno dete kojem je potrebna dodatna briga)

8. Koliko dugo je bila u braku/nezi sa nasilnikom? _____

9. Koliko često se dešavalo nasilje? _____

10. Koje vrste nasilja je bilo (psihičko, fizičko, ekonomsko, seksualno)?

11. Jesu li deca bila prisutna/izložena nasilju? _____

Sada ćemo preći i na pitanja brige o deci, stanovanju, zapošljavanju i pravnim uslugama sa aspekta vašeg iskustva i vaših pokušaja da izađete iz nasilja.

1. Briga o deci:

PREDŠKOLSKI UZRAS

1. Kako ste rešili pitanje čuvanja dece dok vi radite?
 - 1.a. ako nije rešila pitanje čuvanja dece, *preći na pitanje 2*
 - 1.b. ako jeste, *preći na pitanje 5*
2. Objasnite šta vam predstavlja problem.
3. Da li ste se obraćali nekome za pomoć i kakav ste odgovor dobili?
4. Šta bi vam pomoglo pri rešavanju problema čuvanja dece? *Preći na pitanje 6.*
5. Na koji način ste rešili pitanje čuvanja dece kad ste odsutni? (plaća nekog, prijatelji/rođaci).
6. Ide li vaše dete/deca u vrtić?
 - 6.a. Ne ide, *preći na pitanje 7.*
 - 6.b. Ide, *preći na pitanja 8.*

(Ukoliko je slučaj da neka deca idu u vrtić a neka ne, a uzrasta su da bi mogla da idu, postaviti sva pitanja koja se odnose na vrtić.)

7. Iz kojih razloga dete ne ide u vrtić? (*npr. nema dovoljno sredstava za plaćanje vrtića, ima ko da ga čuva, nema mesta u vrtiću, udaljen je, nešto drugo*)

PITANJA ZA ŽENE ČIJA DECA KORISTE USLUGE VRTIĆA
8a. Da li imate problem da pokrijete troškove boravka dece u vrtiću?
8b. Ko vam pomaže u plaćanju tih troškova?
8c. Da li ste koristili/koristite olakšice prilikom upisa dece u vrtić (<i>po osnovu statusa samohrane majke, roditelja/deteta sa smetnjama u razvoju ili teških uslova života, žrtve nasilja i slično</i>)? <ul style="list-style-type: none">- Nije, <i>preći na pitanje 8d.</i>- Jeste, <i>preći na pitanje 8e.</i>
8d. Šta su razlozi (<i>nije informisana, nije ispunjavala uslove</i>). <i>Preći na pitanje 8k.</i>
8e. Ukoliko možete, navedite olakšice/prava koja ste koristili:
8f. Ukoliko ste prilikom ostvarivanja ovih prava imali probleme i prepreke, navedite ih:
8g. Kome ste se obraćali za pomoć oko rešavanja tih problema?
8h. Koju vrstu pomoći ste dobili pri rešavanju problema?
8i. Koju vrstu pomoći ste očekivali, a niste dobili?
8j. Šta bi, po vašem mišljenju, bilo rešenje tog problema?
8k. Koja vrsta promene bi, po vašem mišljenju, unapredila usluge vrtića koje koristi vaše dete/deca?

OSNOVNOŠKOLSKI UZRAST

1. Ukoliko su se otvorili neki problemi od polaska dece u školu i u toku školovanja, možete li da ih navedete? (*npr. učenje, odnosi s vršnjacima*)
2. Ukoliko ne navodi probleme, *preći na sledeći set pitanja.*
3. Na koji način ste rešavali te probleme?
4. Ko vam je pomagao i na koji način?
5. Ko bi još mogao da vam pomogne i kako?

SREDNJA ŠKOLA I/ILI FAKULTET

1. Da li ste u mogućnosti da školujete dete/decu?
2. Koji su vam najveći problemi (*npr. stanovanje u drugom mestu, nabavka knjiga i školskog pribora, prevoz, nešto drugo*)?
3. Ko vam pomaže i na koji način?
4. Šta bi još moglo da vam pomogne i na koji način?

PITANJA ZA SVU ŠKOLSKU DECU

1. Kako pokrivate troškove školovanja dece? (*kupovina knjiga i školskog pribora, rekreativna nastava i ekskurzije, prevoz dece*).
2. Kako se snalazite za ostale potrebe dece u vezi sa njihovim školovanjem?
3. Navedite oblike državne pomoći za školovanje dece koje ste koristili/koristite. (*npr. program besplatnih udžbenika, pomoć pri kupovini knjiga i školskog pribora, plaćanje prevoza dece*).
4. Šta bi vam još bilo od pomoći pri školovanju dece? (*koja usluga, pravo, podrška*)

PITANJA BEZ OBZIRA NA UZRAST DECE

1. Imate li neke potrebe ili probleme kada je u pitanju zdravstveno stanje vaše dece? Objasnite.
2. Gde/kome ste se obraćali za pomoć u vezi sa tim? (*zdravstvene ustanove, programi u opštini*)
3. Koje vrste usluga/pomoći koristite u vezi sa zdravstvenim stanjem vaše dece?
4. Koja vrsta pomoći bi vam bila značajna kad je u pitanju zdravstveno stanje vaše dece?
5. Da li redovno ostvarujete alimentaciju?
Ako da, preći na *pitanje 7*
Ako ne, postaviti *pitanja 6*
- 6a. Koje probleme imate u vezi sa ostvarivanjem prava na alimentaciju?
- 6b. Šta bi, po vašem mišljenju, bilo rešenje za problem naplate alimentacije?
7. Koristite li neki od oblika državne pomoći za decu?
7a. Ne koristi, preći na *pitanje 8*.
7b. Koristi, preći na *pitanje 9*.
8. Koji su razlozi zbog kojih ne koristite državnu pomoć? (*npr. nije upućena da postoje, nije ispunjavala uslove, imala je neki problem da ostvari prava*). Preći na *pitanje 9*.

PITANJA ZA ŽENE KOJE OSTVARUJU PRAVA ZA DECU

8. Ukoliko možete, navedite prava koja ostvarujete:

1. *Usluge smeštaja – dnevni boravak, trajni boravak;*

2. *Materijalna pomoć - dečiji dodatak, socijalna pomoć, roditeljski dodatak i deca sa smetnjama u razvoju, hronično obolelo dete*

3. *Drugo*

8a. Da li ste prilikom ostvarivanja ovih prava imali probleme?

8b. Kome ste se obraćali za pomoć oko rešavanja tih problema?

8c. Koju vrstu pomoći ste dobili?

8d. Koju vrstu pomoći ste očekivali, a niste dobili?

8e. Šta bi, po vašem mišljenju, bilo rešenje tog problema?

9. Šta bi još za vas bilo značajno kako biste rešili pitanje brige o deci (*uvođenje nove usluge, unapređenje postojećih*)?

2. Stanovanje:

1. Kakva je trenutno vaša stambena situacija? (*stabilna i rešena, podstanarka*)
2. Gde i s kim živite?
3. Kako pokrivete troškove stanovanja? (*kirija, stambeni kredit, komunalni i režijski troškovi*)
4. Ko vam pomaže oko plaćanja troškova stanovanja?
5. S kojim problemima se suočavate kada je u pitanju stanovanje? (*ako je žena sa invaliditetom obratiti pažnju na dostupnost prostora*)
6. Kako ste se snašli/se snalazite prilikom rešavanja stambenog pitanja/pitanja stanovanja?
7. Od koga ste dobijali/dobijate podršku?

8. Ukoliko ste tražili pomoć oko rešavanja stambenog pitanja od opštine/grada, kakva su vam iskustva u vezi sa tim?
9. Da li ste koristili zakonske olakšice u vezi sa: plaćanjem komunalnih i režijskih troškova, kupovine i zakupa stana?
 - 9a. Ne, preći na pitanje 10.
 - 9b. Da, preći na pitanje 11.
10. Iz kojih razloga niste koristili olakšice? (*nije joj trebalo, nije ispunjavala uslove, nije upućena da postoje, bilo kakve prepreke*) Preći na pitanje 12.
11. Možete li da navedete koje ste olakšice koristili za plaćanje troškova, a koje za kupovinu i zakup stana?
12. Koja vrsta pomoći bi za vas bila značajna kako biste rešili problem/e stanovanja?

3. Zapošljavanje:

Za zaposlene

1. Da li vam posao ili zarada koju imate garantuje sigurnost? Objasnite. (*određeno/neodređeno zaposlenje, visina zarade*)
 - 1a. Ne, preći na pitanje 2.
 - 2a. Da, preći na pitanje 4.
2. Ima li mogućnosti da poboljšate trenutnu situaciju u vezi sa poslom/zaradom? (drugi posao, dodatni izvori prihoda, nešto drugo)
3. Šta bi za vas bilo korisno kako biste poboljšali situaciju u vezi sa poslom/zaradom? (*dodatna obuka, prekvalifikacija, nešto drugo*)
4. Da li su se problemi iz porodice odrazili/odražavaju na vaš posao i kako?
5. Ko na vašem poslu zna da ste imali/ imate probleme?
6. Kako su saznali za vaše porodične probleme?
7. Kako su reagovali?
8. Šta je od toga bilo od pomoći, a šta vam je dodatno otežavalo situaciju?

Za nezaposlene

1. Jeste li ikada bili zaposleni i ako jeste kako je došlo do toga da prestanete da radite? (*da li je nezaposlenost stvar izbora ili porodične situacije?*)
2. Da li je nasilje u porodici uticalo na to što nemate posao i na koji način?
3. Na koji način pokušavate da nađete posao?
4. Kome ste se obraćali za pomoć pri traženju posla?
5. Da li ste uključeni u neki od programa Nacionalne službe za zapošljavanje? (*obuka, prekvalifikacija, dokvalifikacija*)
6. Kakvo je vaše iskustvo u vezi sa tim programima?
7. Kako obezbeđujete sredstva za svakodnevni život?
8. Ko može najefikasnije da vam pomogne i na koji način?

9. Koja bi vam pomoć bila značajna da se zaposlite?
10. Prema vašem iskustvu, koja prava bi žene žrtve nasilja trebalo da imaju u vezi sa zapošljavanjem?

4. Dostupna pravda:

1. Ukoliko ste išli u pravne postupke (*zbog nasilja, razvoda, starateljstva*), kakvo je vaše iskustvo?
2. Ko vam je pomagao u tim postupcima?
3. Koje vrste pravne pomoći ste koristili?
4. Za koje slučajeve ste angažovali advokatkinju/a?
5. Šta vam je bilo korisno u vezi s pravnom pomoći koju ste dobili?
6. Koje vrste problema ste imale? (*dostupnost i razumljivost informacija, pristup ljudi...*)
7. Da li ste koristili besplatnu pravnu pomoć?
 - 7a. Ne, *preći na pitanje 8.*
 - 7b. Da, *preći na pitanje 9.*
8. Iz kojih razloga niste koristili besplatnu pravnu pomoć? (*nije upućena da postoji i/ili ko je pruža, pokušala ali nije dobila*)
9. Gde ste dobili besplatnu pravnu pomoć?
10. Na osnovu vašeg iskustva, šta bi za vas i za druge žene u sličnim situacijama bila dobra rešenja?
 - 10a. koja vrsta pravne pomoći:
 - 10b. kako da se dođe do informacija o pravima:
 - 10c. koja vrsta pomoći bi trebalo da postoji u opštini? (*gde, ko da pruža...*)
 - 10d. neki drugi predlog

Tema o kojoj nismo pitali, a važna je

1. Imali još nešto u vezi sa ove 4 teme o kojima smo razgovarale što vas nisam pitala, a smatrate da je važno za vas?
2. Na kraju ovog razgovora, hoću da vas pitam da li postoji još neka tema koja je u vašoj situaciji bila posebno važna, a ne odnosi se na decu, zaposlenje, stanovanje i ostvarivanje pravde? (*neka navede šta želi u slobodnom razgovoru*)

ZAHVALITI SE NA RAZGOVORU I ZAVRŠITI GA!